

УДК 1:316.3+340.12

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, професор

ДІАЛЕКТИКА СВОБОДИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПРАВОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Досліджено взаємозв'язок і взаємообумовленість свободи та відповідальності у правовому суспільстві. Проаналізовано особливості прояву свободи й відповідальності на особистісному та суспільному рівнях. Розглянуто сутнісні характеристики свободи та відповідальності у трикутнику «громадянин – суспільство – держава». Обґрунтовано, що свобода у правовому суспільстві є запорукою для творчості та самореалізації особистості.

Ключові слова: *правове суспільство, особистість, відповідальність, свобода, екзистенційна свобода, моральні цінності.*

Актуальність проблеми. Для сучасного українського суспільства проблема дотримання права, подолання правового нігілізму у всіх сферах соціуму є надактуальною. Безумовно, її вирішенню сприятиме всебічний розвиток правового суспільства, подальша демократизація суспільних відносин, успіхи у розбудові української держави. Як відомо, буття правового суспільства визначається розвиненими горизонтальними зв'язками, рівнем самоорганізації між усіма суб'єктами соціального простору. Якість таких зв'язків напряму залежить від громадянської позиції особистості, характеристик її правосвідомості. Зокрема, базовими аксіологічними константами суб'єкта правовідносин із розвинутою демократичною правосвідомістю є усвідомлення цінності свободи, повага до права, відповідальність за свої вчинки, прагнення до реалізації соціальної справедливості тощо.

Виходячи з вищенаведеного, **метою** нашої статті є дослідження співвідношення й діалектики взаємозв'язку між свободою та відповідальністю у правовому суспільстві.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Проблема співвідношення свободи та відповідальності є класичною для філософської та філософсько-правової думки. У соціальних відносинах особливості реалізації співвідношення свободи та відповідальності залежать від багатьох умов, зокрема від типу політико-правової системи держави, рівня розвитку законодавства щодо прав та свобод людини, ступеня розвиненості правової та політичної культури суспільства й індивіда, існуючих правових традицій тощо. На нашу думку, саме у правовому суспільстві, буття якого неможливе без розвитку демократії, відбувається постійний пошук компромісу між прагненням до

свободи та відповідальністю шляхом постійного діалогу між суб'єктами соціального простору.

Межі свободи, як і настання відповідальності визначаються з формальної точки зору у правовий спосіб, а з фактичної — рівнем правової культури всіх учасників соціальної взаємодії. Діалектика свободи, зміст якої розкривається у філософії права Г. Гегеля, знаходить своє відображення у людині вільній, але вільній через усвідомлення своєї відповідальності. Концепція Г. Гегеля може вважатися вершиною класичних філософських спроб розгляду особистої свободи індивіда в контексті ідеї свободи волі, невпинного розвитку та розгортання свободи [1, с. 137–145].

Як зазначає дослідник Н. Бровко, проблема відповідальності людини за свою свободу і дії пов'язана з розумінням меж цієї свободи. Свобода і відповідальність особистості — провідна думка екзистенціалізму, який визначає свободу як фундаментальну характеристику людського існування, що дозволяє людині творити себе й обирати майбутнє. Людина вільна, але свобода її виражається ставленням до Всесвіту, вибором власної внутрішньої духовно-моральної позиції. Тому людина відповідальна за власні дії лише тоді, коли має свободу волі, вибору та засобів їх реалізації. Свобода людини та відповідальність за власні дії, що лежить в основі свободи, є вихідною умовою існування природних прав людини. Філософське вирішення проблеми свободи і необхідності, їх співвідношення в діяльності й поведінці особистості має величезне практичне значення для оцінки всіх вчинків людей. Обійти цю проблему не можуть ні мораль, ні право, бо без визнання свободи особистості не може йтися про її моральну і юридичну відповідальність за свої вчинки. Якщо люди не мають свободи, а діють тільки з потреби, то питання про їх відповідальність за свою поведінку втрачає сенс [2, с. 56].

У правовому суспільстві людина має можливість вибору певної моделі поведінки, яка обумовлена чинним законодавством, у той же час вона може стати творцем нового правопорядку, застосовуючи наявні демократичні процедури. Розвиток правового суспільства в цьому контексті означає не лише збільшення об'єму прав і свобод людини, але й більш глибоке розуміння відповідальності: не тільки перед самою собою, власною родиною, а й перед суспільством, державою. Запорукою усвідомлення та реалізації меж свободи та рівня відповідальності громадянина є знання.

Знання здатне виводити людину за локальні межі її ситуативного існування. Проникнення в сутність знання, розуміння призводить до сутнісної трансформації людської самості. Оскільки розвиток є одним із головних атрибутів людського буття, тому людина є тим, що вона створила. Причому не як готова даність результату, а як процес, як становлення. Людина не є чимось раз і назавжди сталим, закінченим. Вона не «метафізична» даність,

її існування, екзистенція постає як рух. Людина у своїй буттєво-історичній сутності є суще, чие буття як екзистенція полягає у перебуванні поблизу буття [3, с. 208].

Отже, суб'єкти правового суспільства здатні творити певні форми буття, трансформувати існуючі правовідносини, актуалізувати й вирішувати нагальні правові проблеми. Саме в цьому проявляється як екзистенційна, так і соціальна свобода громадян та соціальних груп, які прагнуть розширити межі для самореалізації, беручи на себе частину відповідальності (разом із державою) за започатковані процеси та їх наслідки.

Аналізуючи співвідношення свободи та відповідальності у правовому суспільстві, варто зазначити, що її межі та особливості реалізації залежать від якості діалогу у трикутнику «особистість – держава – громадянський сектор».

Так, на думку Н. Оніщенко, розуміння взаємовідносин громадянина та держави можна звести до двох підходів:

1) індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий). Цей підхід впливає на розуміння особи як цілі, держави — як засобу досягнення мети. Його зміст — права належать людині від природи. Людина має їх незалежно від держави, і ці права є невід'ємними. Завдання держави і суспільства полягають у тому, щоб додержуватися цих прав, не допустити їх порушення, створити умови для їх реалізації. Конкретний зміст і обсяг прав змінюються і розширюються з розвитком суспільства, самі ж фундаментальні права залишаються незмінними;

2) державний, статичний (позитивістський). Впливає з розуміння держави як мети. Свої права людина одержує від суспільства і держави, природа цих прав патерналістська. Суть полягає у тому, що держава — джерело і гарант прав людини, завдяки закріпленню їх у законі; право і закон мають низку істотних відмінностей; права особи змінюються залежно від державної доцільності й можливості [4].

Відповідно саме гуманістичний, природно-правовий підхід є базовим для становлення правового суспільства. Природні права повинні автоматично гарантуватися Конституцією та не можуть бути предметом політичних спекуляцій, оскільки їх звуження не сумісне з принципами правового суспільства, правової держави. Намагання зменшити їх обсяг під різними приводами є шляхом до несвободи, шляхом до авторитаризму й тоталітаризму. Буття свободи у правовому суспільстві є «сектором відповідальності» як держави, так і громадян та їх об'єднань.

Необхідно зазначити, що загальновизнані напрями відповідальності держави перед громадянином, що гарантують його свободу, є такими:

- гарантує кожному його права і свободи;
 - бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян;
 - надає свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, прямо застережених у законах;
 - не має права обмежувати права і свободи, окрім випадків, прямо передбачених законом;
 - не має права притягувати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом;
 - гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина;
 - діє виключно в рамках закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень;
 - відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем;
 - зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень;
 - гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [5, с. 10–11].
- Вочевидь, демократична держава має створити законодавчі умови для розвитку правового суспільства, реалізації прав і свобод громадян, забезпечивши таким чином питоме ґрунто для прояву громадянської активності людини, розкриття її творчих здібностей тощо. Як зазначав свого часу відомий філософ М. Бердяєв, свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю, а для цього потрібно припинити жити, орієнтуючись лише на зовнішні принципи, але й бути самим собою й нести відповідальність за свій вибір, насамперед перед самим собою. Відповідальність виникає як результат необхідного та обов'язкового відносно вільного вибору шляхів досягнення мети [6]. Саме у правовому суспільстві людина має можливість самореалізуватися, визначити межі своєї свободи та відповідальності у правовий спосіб без примусу з боку інших суб'єктів соціальної взаємодії. Для цього в неї мають бути розвинені правосвідомість та моральна свідомість, які містять такі аксіологічні константи, як свобода та відповідальність. На думку вищезгаданого М. Бердяєва, відповідальність — це духовний аристократизм. У стародавні часи лише раби та плебеї могли жити безвідповідально, тому відповідальність за великим рахунком зводиться до самовідповідальності за свої погляди, слова, вчинки [7, с. 107].

Свобода як характеристика буття правового суспільства передбачає широкі можливості для реалізації життєвої стратегії та ціннісних пріоритетів людини. Разом з тим акт вільного волевиявлення бажань і прагнень особистості автоматично передбачає здійснення процедури вибору у різноманітних вимірах: від екзистенційного до соціального. Для здійснення цієї процедури людина повинна бути готова емоційно, інтелектуально, ментально, світоглядно тощо. У той же час свобода громадянина виражається в правах людини, які закріплені у чинному законодавстві. У цьому контексті слушною є думка І. Канта про те, що свободу слід розуміти як властивість волі всіх розумних істот. Саме свободою і природними людськими правами обмежена влада у правовій державі, яка є творінням доктрини природного права. І. Кант був переконаний, що право людини мусить вважатися священним, яких би жертв це не коштувало пануючій владі. Тут немає середини. Всій політиці необхідно схилити коліна перед правом людини [8, с. 93–94].

Сприяючи реалізації свободи, правове суспільство надає потужний поштовх до прогресу всіх сфер суспільного життя. Як підкреслював Ф. Хайєк, розвиток цивілізації засновується на свободі. Свобода є не просто окрема цінність, а джерело й умова всіх інших моральних цінностей [9, с. 129].

Саме почувавши себе вільною, людина обирає власну шкалу цінностей і послуговується нею для оцінки певних дій, планування вчинків. Свобода як можливість вибору повинна реалізуватися у вигляді конкретного раціонального вчинку, у вигляді завершеної форми у результаті численного підбору безлічі можливих варіантів. Але по-справжньому вільний вибір можливий лише у вільному незалежному суспільстві, де відсутній тиск зовнішніх обставин, тобто коли вибір людини зумовлений не тиском необхідності, а її системою внутрішніх цінностей, особистісних переконань. Багатоаспектність вибору — це наявність різноманітності мотивів людської діяльності, кожний з яких може бути по-своєму виправданий. Вибір роблять не заради його самого, а для задоволення своїх інтересів. А потреби, як і інтереси — це практичне вираження необхідності. Щоб досягти задоволення, потреби усвідомлюються чи пізнають, і на цій основі визначають мету і розгортають діяльність. Остання поєднує два види необхідності: внутрішню (до неї належать потреби, інтереси тощо) і зовнішню, яку становлять речі та відношення, необхідні для задоволення потреб. Тому необхідність є початок і кінець вибору та його реалізації [10, с. 118].

У правовому суспільстві людина має можливість вільно визначати кордони своєї свободи (в межах існуючого законодавства) та брати на себе відповідальність, сумісну із власними можливостями, потребами та інтересами.

Аналізуючи феномен вибору в контексті соціальної поведінки, Г. Балл вважає, що очевидно є необхідність достатньої компетенції і відповідальності особи у прийнятті та здійсненні стратегічного життєвого рішення (включно з потрібними при цьому актами вибору) і в подальшій діяльності, спрямованій на реалізацію відкритих цим рішенням можливостей. Разом з тим, на думку вищезначеного дослідника, процес прийняття й реалізації особою рішень має складний та неоднозначний характер. Звичайно акти вибору посідають у структурі вказаного процесу істотне місце. І це великою мірою зумовлено тим, що соціальні норми, котрі регулюють людську поведінку, прив'язані, як правило, до «решіток» з дискретних альтернатив, між якими треба робити вибір. Такі «решітки» є необхідними для структурування і впорядкування соціальної поведінки особи, постають для неї і джерелом певних обмежень. Найчіткіше це виявляється у випадку норм, що встановлюють її правовий статус (зокрема, перебування у громадянстві тієї чи іншої держави, у шлюбі чи поза ним, участь у певних трудових, цивільно-правових та інших відносинах тощо). Є очевидно суперечність між жорсткістю правової «решітки» і принциповою незводимістю людської свободи до виборів між фіксованими альтернативами. Цю суперечність люди долають або неправовим, у принципі шкідливим для суспільства шляхом (елементарний приклад — фіктивний шлюб), або вибудовуючи й реалізуючи у правовому полі оптимальний поведінковий «маршрут» [11, с. 6–9]. Отже, межі свободи, що існують у правовому суспільстві, не завжди можуть задовольняти людину. У цьому випадку можливості їх розширення у правовий спосіб залежать від того, наскільки суб'єктивні інтереси особистості збіглися з об'єктивними умовами, потребами й інтересами інших учасників суспільних відносин. Якщо такий збіг є суттєвим, то людина може долучитися до колективних дій щодо збільшення обсягу прав і свобод або стати їх ініціатором, проявивши лідерські якості.

У будь-якому випадку людина у правовому суспільстві є апіорі відповідальною за свої дії, наміри та їх наслідки. Відповідальність, яку суб'єкт має виявити при здійсненні актів вибору, істотно залежить від типу виконаної ним діяльності. Якщо предмет діяльності перебуває у просторі моделей (побудованих чи то в ідеальному плані, чи в рамках контрольованої ділянки матеріального буття), — умови для трансцендування вибору є сприятливішим, крім того, суб'єкт часто у змозі повернутися до вибору, який виявився хибним, і замінити його на кращий. Якщо ж предмет діяльності занурений у простір реального життя, питома вага актів вибору є вищою, оскільки: а) доводиться більше рахуватися з нормативною «решіткою»; б) суб'єктові бракує часу на винайдення нестандартних варіантів, і тому він

частіше змушений обмежуватися вибором з відомих альтернатив. У просторі реального життя кожний акт вибору є більш відповідальним, бо «переграти» його тут неможливо. У кращому випадку вдається виправити більшою чи меншою мірою його негативні наслідки [11, с. 11].

Висновки. Таким чином, діалектика свободи й відповідальності у правовому суспільстві має сутнісний, об'єктивний, багатоаспектний та взаємодетермінований характер. Інститут правового суспільства надає можливості для творчості та самореалізації у різноманітних її проявах усім суб'єктам соціальної взаємодії. Разом з тим у правовому суспільстві будь-який суб'єкт призвичаюється бути відповідальним за свої вчинки, долю країни, продукувати варіанти компромісних рішень у трикутнику «громадянин – держава – суспільство». У правовому суспільстві людина добровільно обмежує власну свободу і приймає на себе частину відповідальності, маючи високий рівень розвитку морально-правової свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра]. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
2. Бровко Н. І. Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини / Н. І. Бровко // Філософ. та методол. пробл. права. – 2014. – № 1. – С. 54–57.
3. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления : пер. с нем. – М. : Республика, 1993. – С. 191–220.
4. Оніщенко Н. М. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності) / Н. М. Оніщенко // Право України. – 2013. – № 9. – С. 176–190.
5. Яремчук С. В. Деякі підходи до формування юридичної відповідальності держави перед особою / С. В. Яремчук // Митна справа. – 2014. – № 2(92). – Ч. 2, кн. 2. – С. 8–14.
6. Бердяев Н. А. Самопознание / Н. А. Бердяев. — М. : Книга, 1991. – 444 с.
7. Теслюк І. Обґрунтування проблематики особистості у соціогуманітарній науці / І. Теслюк // Психологія і сусп-во. – 2013. – № 2. – С. 105–112.
8. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – 392 с.
9. Hayek F. Law, legislation and liberty / F. Hayek. – Vol. 3. – Chicago : University of Chicago Press, 1979. – 244 p.
10. Крамар Т. Свобода як контамінація вибору та необхідності / Т. Крамар // Гуманітар. вісн. ЗДІА. – 2009. – Вип. 39. – С. 116–120.
11. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г. О. Балл // Соц. психологія. – 2005. – № 1(9). – С. 3–13.

ДИАЛЕКТИКА СВОБОДЫ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ПРАВОВОМ ОБЩЕСТВЕ

Калиновский Ю. Ю.

Исследована взаимосвязь и взаимообусловленность свободы и ответственности в правовом обществе. Проанализированы особенности проявления свободы и ответственности на личностном и общественном уровнях. Рассмотрены сущностные характеристики свободы и ответственности в треугольнике «гражданин – общество – государство». Обосновано, что свобода в правовом обществе является залогом для творчества и самореализации личности.

Ключевые слова: правовое общество, личность, ответственность, свобода, экзистенциальная свобода, моральные ценности.

THE DIALECTICS OF FREEDOM AND RESPONSIBILITY IN THE RULE OF LAW

Kalynovsky Y. Y.

Investigated the relationship and interdependence of freedom and responsibility in the legal community. In the legal community person has the choice of certain behaviors, which caused by the current legislation, at the same time it can be a creator of a new order, using existing democratic procedures. The development of rule of law in this context means not only an increase in the volume of human rights, but also a deeper understanding of responsibility, not only to themselves, their families, but also to society, government. The key to understanding and realization of the limits of freedom and responsibility of the citizen is knowledge.

Analyzed the features of the manifestation of freedom and responsibility on the individual and social levels. The subjects of legal society able to create some form of life, to transform existing relationship, update and solve pressing legal issues. That this appears as existential and social freedom of citizens and social groups who want to push the limits of self-realization, assuming the responsibility (including the state) for the initiated processes and their consequences.

Considered essential characteristics of freedom and responsibility in the triangle citizen, society and state. Democratic state should create a legal framework for the development of rule of law, the rights and freedoms of citizens, thus providing specific background for the manifestation of civic activism, opening creative abilities and more.

Proved that freedom in the legal community is the key to creativity and self-identity. Freedom as a characteristic of being legal society provides opportunities for life strategy implementation and human value priorities. However, the act of free will desires and aspirations of the individual automatically provides the procedure of choice in various dimensions, from existential to the social. To perform this procedure, a person must be ready emotionally, intellectually, mentally, ideologically.

Key words: law society, identity, responsibility, freedom, existential freedom, moral values.

